

ՆԻԿՈԼԱՑ ԲԵՐԴՅԱՆՎ

Չ Ա Ր Ը

Դոստոևսկու* սրեղծագործության մեջ չարի և ոճիրի թեման կապված է ազապության թեմայի հետ: Չարն անբացաբերելի է առանց ազապության: Չարն ի հայտ է գալիս ազապության ճանապարհներին: Առանց ազապության հետ այդ կապի գոյություն չունի պարասխանաբանություն չարի համար: Առանց ազապության՝ չարի համար պարասխանաբան կլիներ Աստված: Դոստոևսկին առավել քան որևէ մեկը խորապես հասկացել է նաև, որ չարը ազապության զավակն է: Բայց հասկացել է, որ առանց ազապության չկա բարի: Բարին նույնպես ազապության զավակն է: Սրա հետ են կապված կյանքի և մարդկային ճակատագրի խորհուրդները: Ազապությունն իռացիոնալ է և այդ պարճառով այն կարող է արարել և՛ բարիք, և՛ չարիք: Մակայն մերժել ազապությունն այն հիմնավորմամբ, թե այն կարող է ծնել չարիք, նշանակում է ավելի մեծ չարիք ծնել: Քանզի միայն ազապորեն գործված բարին է բարի, իսկ առաքինության գալթակությունից ծնված հարկադրանքն ու սրբությունը հակաքրիստոսյան չարիք են: Այսպեղ են բոլոր առեղծվածները, անբիհմոմիաներն ու գաղտնիքները: Դոստոևսկին ոչ միայն մեղ է կանգնեցնում այդ հանելուկների առջև, այլև մեծ ջանք է թափում դրանց լուծման համար: Դոստոևսկին շար յուրահարուկ, բացառիկ վերաբերմունք ունի չարի հանդեպ, որը կարող է շարերին գալթակել: Եվ պեղբ է մինչև վերջ հասկանալ, թե ինչպես է նա առաջադրել և լուծել չարի խնդիրը: Ազապության ուղին վերաժվում է ինքնակամության, ինքնակամությունը րանում չարիքի, չարիքը՝ ոճիրի: Ոճիրի խնդիրը կենրոնական րեղ է զբաղեցնում Դոստոևսկու սրեղծագործության մեջ: Նա ոչ միայն մարդաբան է, այլև յուրօրինակ քրեագետ: Մարդկային բնության հնարավորությունների և սահմանների ուսումնասիրությունը հանգեցնում է ոճիրի բնության ուսումնասիրությանը: Ոճրագործությամբ մարդն անցնում է այդ հնարավորություններն ու սահմանները: Այսպեղից՝ արարասովոր հետաքրքրությունը ոճիրի հանդեպ: Ի՞նչ ճակատագիր է ունենում թույլարու սահմաններն անցնող մարդը, դրանից ինչպիսի՞ վերափոխում է րեղի ունենում նրա բնության մեջ: Դոստոևսկին բացահայտում է ոճիրի օնթլոգիական հետևանքները: Եվ ահա պարզվում է, որ ինքնակամության վերաժվող ազապությունը րանում է չարիքի, չարիքը՝ ոճիրի, ոճիրը՝ ներքին անխուսափելիությանմբ՝ պարծի: Պարիժը դարանամուր է լինում մարդուն հենց նրա սեփական բնության խորքում: Դոստոևսկին ողջ կյանքում պայթարեց չարիքի հանդեպ արարաքին վերաբերմունքի դեմ: Նրա վեպերն ու «Գրողի օրագրի» հոդվածները լի են քրեական դարավարություններով:

* Ներկայացվող թարգմանությունը մեկ գլուխն է Բերդյանի «Դոստոևսկու աշխարհայեցողությունը» գործի (թրգմ.):

դառնալանքի միջոցով է մարդը բարձրանում դեպի վեր: Տառապանքը խորության ցուցանիշ է:

Դոստոևսկու՝ չարի նկարմամբ վերաբերմունքը խորապես հակասական է: Եվ այդ վերաբերմունքի բարդությունը ստիպում է ոմանց կասկածել, թե այդ վերաբերմունքը քրիստոնեական է: Մի բան հաստատվում է. Դոստոևսկու վերաբերմունքը չարի նկարմամբ օրենսդրական վերաբերմունք չէ: Դոստոևսկին ցանկանում էր ճանաչել չարը և դրանում նա գնոսփիկ է: Չարը չար է: Չարի բնությունը ներքին է, մեղափոխական և ոչ թե արտաքին՝ սոցիալական: Մարդն իբրև ազապ արարած պատասխանատու է չարի համար: Չարը պետք է մերկացվի իր ոչնչության մեջ և պետք է այրվի: Եվ Դոստոևսկին կրակոտ կերպով մերկացնում և այրում է չարը: Դա չարի հանդեպ իր ունեցած վերաբերմունքի մի կողմն է: Սակայն չարը միևնույն ժամանակ մարդու ճանապարհն է, նրա ռդերգական ճանապարհը, ազապի ճակատագիրը, փորձառություն, որը կարող է նաև հարստացնել մարդուն, բարձրացնել նրան ամենավերին աստիճանին: Դոստոևսկու՝ չարի հանդեպ նրա վերաբերմունքի մեջ կա նաև մյուս կողմը՝ չարի իմանենալ ընկալումը: Ազապ որդիներն են այդպես ապրում չարը և ո՛չ թե սպրուկները: Չարի իմանենալ փորձառությունը մերկացնում է նրա ոչնչությունը, այդ փորձառության մեջ այրվում է չարը, և մարդը գալիս է դեպի լույսը: Բայց այս ճշմարտությունը վրանգավոր է, այն գոյություն ունի իրապես ազապների և հոգեպես հասունների համար: Անչափահասներից այն պետք է ծածկված մնա: Եվ այդ պատճառով Դոստոևսկին կարող է վրանգավոր գրող թվալ, նրան պետք է ընթերցել հոգևոր առումով ազապագրված մթնոլորտում: Եվ այնուամենայնիվ պետք է ընդունել, որ չկա գրող, որն այդպես հզոր կերպով պայքարած լինի չարի և խավարի դեմ, ինչպես Դոստոևսկին: Կարելիսիզիսի օրենսդրական բարոյականությունը չէր կարող պարասխան լինել նրա հերոսների դառնալանքների, ովքեր ուրք են դրել չարի ճանապարհին: Չարն արտաքինապես չի պարծվում, այլ ունի ներքին անկասելի հեղանակներ: Ոճիով համար օրենքի պարիժը հանցագործի ներքին ճակատագիրն է միայն: Ամբողջ արտաքինն ընդամենը ներքինի նշանավորումն է: Խղճի խայթն ավելի սարսափելի է մարդու համար, քան պետական օրենքի արտաքին պարիժը: Եվ մարդը, խղճի խայթից խոցված, սպասում է պարծի՝ իբրև իր դառնալանքների թեթևացման: Պետության օրենքը՝ այդ «սառը հրեշը», անհամաչափելի է մարդկային հոգու հետ: Միայն Կարամազովի հերաբնության ու դավաճանության մեջ Դոստոևսկին մերկացնում է պետական օրենքի սխալը: Դոստոևսկու համար մարդկային հոգին ավելի մեծ նշանակություն ունի, քան աշխարհի բոլոր թագավորությունները: Այսպես նա խորապես քրիստոնյա է: Սակայն հոգին ինքն է փնտրում պետական սուրը, ինքն է իրեն դնում նրա հարվածների վրակ: Պարիժը նրա ներքին ճանապարհի մի պահն է:

Միայն սպրուկը կամ անչափահասը կարող է հասկանալ Դոստոևսկու թեզիսը չարի վերաբերյալ այնպես, որպես թե պետք է գնալ չարի ճանապարհով նոր փորձառություն ստանալու և հարստանալու համար: Դոստոևսկու սկզբունքների վրա չի կարելի կառուցել չարի էվոլյուցիոն տեսությունը, ըստ որի՝ չարն ընդամենը մի պահ է:

բարու էվոլյուցիայի մեջ: Շարք թեոսոֆների կողմից պաշտպանվող այդպիսի էվոլյուցիոն լավարեսությունը կադարելապես հակադիր է Դոստոևսկու ողբերգական ոգուն: Ամենաքիչը նա է եղել էվոլյուցիոնիստ, ում համար չարը բարու պակաս է կամ էլ բարու զարգացման փուլ: Չարը նրա համար չար է: Չարը պետք է այրվի դժոխքի կրակում: Եվ նա չարն անցկացնում է դժոխքի կրակի միջով: Նհարավոր չէ որևէ երեխայական խաղ կամ խորամանկություն թույլ տալ չարի հանդեպ: Անմարություն է կարծել, թե մարդ կարող է գիտակցաբար գնալ չարի ճանապարհով, որպեսզի, որքան հնարավոր է, դրանից ավելի շարք բավականություն ստանա, իսկ հետո ավելի շարք առաջանա բարու մեջ: Դա գիտակցության կադարելապես անարժեք վիճակ է: Այդպիսի փաստարկման մեջ չկա ներքին լրջություն: Թող որ չարի ողբերգական փորձառությունը հարստացնի մարդու հոգևոր աշխարհը, սի նրա գիտելիքը: Թող որ վերադարձ չլինի չարի այդ փորձառությանը նախորդող ավելի փարբական վիճակի: Բայց երբ նա, ով գնում է չարի ճանապարհով, ապրում չարի փորձառությունը, սկսում է մրածել, որ չարն իրեն հարստացնում է, որ այն ընդամենը բարու մի պահն է, մի պահն է նրա բարձրացման, այդպիսին ավելի վար է ընկնում, բարոյալքվում ու կործանվում, խափանում հարստանալու և բարձրանալու իր ճանապարհը: Այդպիսի մարդը ոչինչ չի կարող սովորել չարի փորձառությունից, չի կարող այլևս վեր բարձրանալ: Միայն չարի մերկացումը, միայն մեծ փառապանքն է կարող չարից հանել մարդուն դեպի վեր: Ինքնավարահությունը չարի մեջ՝ կործանում է: Եվ Դոստոևսկին ցույց է տալիս, թե հոգին չարից ինչ փառապանքի է ենթարկվում և ինչպես է ինքն իր մեջ մերկացնում չարը: Չարը մարդու ողբերգական ուղին է, ճակատագիրը, մարդկային ազատության փորձությունը: Սակայն չարը բարու էվոլյուցիայի մեջ անհրաժեշտ պահ չէ: Չարը հակասական է: Իսկ չարի լավարեսական էվոլյուցիոն ըմբռնումն այդ անփինոմիայի ռացիոնալ վերացումն է: Կարելի է հարստանալ չարի փորձառությունից, հասնել ավելի սուր գիտակցության, բայց դրա համար պետք է անցնել փառապանքի միջով, զգալ կործանման սարսափը, մերկացնել չարը, նետել այն դժոխքի կրակի մեջ, քավել սեփական մեղքը: Չարը կապված է փառապանքի հետ և պետք է տանի քավության: Դոստոևսկին հավատում է փառապանքի քավող և վերածնող ուժին: Նրա համար կյանքը նախնառաջ մեղքի քավություն է փառապանքի միջոցով: Այդ պարճառով էլ ազատությունն անխուսափելիորեն կապված է քավության հետ: Ազատությունն է առաջնորդել մարդուն դեպի չարի ճանապարհը: Չարն ազատության փորձությունն էր, ուստի ինքն էլ պետք է քավության տաներ: Ազատությամբ ծնված չարի մեջ մեռնում է ազատությունը, վերածվում իր հակադրությանը: Քավությունը վերանորոգում է մարդու ազատությունը, վերադարձնում նրա ազատությունը: Այդ պարճառով էլ Քրիստոսը փրկիչ է և ազատություն: Դոստոևսկին իր բոլոր վեպերում մարդուն անցկացնում է այս հոգևոր ընթացքի միջով, ազատության, չարի ու քավության միջով: Հայր Զոսիման և Ալյոշան նրա կողմից պարկերված են իբրև մարդիկ, որոնք ճանաչել են չարը և հասել բարձր հոգեվիճակի: Ալյոշայի մեջ կարամազովյան տարերք կա, այն նկատում են նրա մեջ և՛ եղբայրը՝ Իվանը, և՛ Գրուշենկան: Նա ինքն անձամբ զգում է այն իր մեջ: Ըստ

Դոստոևսկու մտահղացման՝ Այդոշան պիտի լիներ մարդ, ով անցել է ազատության փորձության միջով: Այդպես է հասկանում Դոստոևսկին մարդու ճակատագիրը: Ոճիրի խնդիրը խնդիրն է այն բանի, թե արդյո՞ք ամեն ինչ թույլատրելի է: Այս թեման միշտ փանջել է Դոստոևսկու, այն միշտ նրա առջև է ծառացել նորանոր ձևերով: Այդ թեմայով են գրված «Ոճիր և պարիժ»-ը, ինչպես նաև, նշանակալից չափով, «Դևեր»-ը և «Կարամազով եղբայրներ»-ը: Այս թեման դառնում է մարդկային ազատության փորձությունը: Երբ մարդը գնաց ազատության ճանապարհով, նրա առջև հարց դրվեց, թե արդյո՞ք նրա բնության համար գոյություն ունեն բարոյական սահմաններ, արդյո՞ք ամեն ինչի կարող է նա հանդգնել: Ինքնակամության վերածվող ազատությունն այլևս չի ցանկանում որևէ սրբություն ու սահմանափակում ճանաչել: Եթե Աստված չկա, եթե մարդն ինքն աստված է, ուրեմն ամեն ինչ թույլատրելի է: Եվ ահա մարդը փորձում է իր ուժերը, իր գործությունը, իր կոչումը մարդ-աստված դառնալու: Մարդը բռնվում է ինչ-որ «գաղափարով», և այդ բռնվածության մեջ արդեն սկսում է մարել նրա ազատությունը, նա ստիպված է դառնում ինչ-որ կողմնակի ուժի: Այդ գործընթացը հանճարեղորեն է պարկերվել Դոստոևսկու կողմից: Նա, ով իր ինքնակամության մեջ իր ազատության սահմանները չգիտի, կորցնում է ազատությունը, բռնվում մի «գաղափարով», որը նրան ստիպեցնում է: Այդպիսին է Ռասկոլնիկովը: Նա բռնավ ազատ մարդու փափաքություն չի թողնում: Նա մոլագար է, կեղծ «գաղափարով» բռնված: Նա չունի բարոյական ինքնավարություն, քանզի բարոյական ինքնավարությունը տրվում է ինքնամաքմամբ և ինքնազատագրմամբ: Ո՛րն է Ռասկոլնիկովի «գաղափարը»: Չէ՞ որ Դոստոևսկու բոլոր կերպարներն ունեն իրենց «գաղափարները»: Ռասկոլնիկովը փորձում է սեփական բնության սահմանները, մարդկային բնությունը՝ առհասարակ: Նա իրեն համարում է մարդկության ընտրյալ դասի ներկայացուցիչ, ոչ թե հասարակ մարդկանց, այլ հիանալի մարդկանց՝ կոչված մարդկությանը բարերարություն անելու: Նա մտածում է, թե ամեն ինչ կարելի է, և ուզում է փորձել իր հզորությունը: Եվ ահա բարոյական խնդիրը, որը կանգնած է նման գիտակցություն ունեցող մարդու առջև, Դոստոևսկու կողմից բացահայտվում է տարրական տեսություններով: Կարո՞ղ է արդյոք արքայազնը մարդը՝ կոչված ծառայելու մարդկությանը, սպանել ամենաստոր և ամենաալանդակ մարդկային արարածին, զգվելի պառավին՝ վաշխառուին, որը չարից բացի ոչինչ չի պարճառում մարդկանց: Նա անում է այդ, որպեսզի դրանով իր համար ուղի բանա ապագայում՝ մարդկությանը բարերարություն անելու: Արդյո՞ք թույլատրելի է դա: Եվ ահա ապշեցուցիչ ուժով բացահայտվում է «Ոճիր և պարիժ»-ի մեջ, որ դա թույլատրելի չէ, որ այդպիսի մարդը հոգեպես սպանում է իրեն: Այնպեղ իմանենքորեն ապրած փորձառության մեջ ցույց է տրվում, որ ամեն ինչ թույլատրելի չէ, որովհետև մարդկային բնությունը ստեղծված է Աստծու պարկերով ու նմանությամբ, և այդ պարճառով յուրաքանչյուր մարդ ունի բացարձակ նշանակություն: Նույնիսկ մարդկանցից ամենավերջինի, մարդկանցից ամենավնասակարի ինքնակամ սպանությունը թույլատրելի չէ մարդու հոգևոր բնությանը: Երբ մարդն իր ինքնակամությամբ ոչնչացնում է մի ուրիշ մարդու, կորցնում է իր մարդկային կերպարը, նրա անհա-

փականությունը սկսում է բարոյալքվել: Որևէ «գաղափար», որևէ «վեհ» նպատակ չի կարող արդարացնել ոճրային վերաբերմունքը մերձավորներից ամենավերջինի նկատմամբ: «Մերձավորը» թանկ է «հեռավորից», ցանկացած մարդկային կյանք, ցանկացած մարդկային հոգի ավելին արժե, քան գալիք մարդկությանը բարերարություն անելը, քան վերացական «գաղափարը»: Այդպիսին է քրիստոնեական գիտակցությունը: Եվ դա բացահայտում է Դոստոևսկին: Նա, ով իրեն Նապոլեոն էր երևակայում, մեծ մարդ, մարդ-աստված, անցնելով աստվածաման մարդկային բնությանը թույլ տրված սահմանները, խորապես ընկնում է և համոզվում, որ ինքը գերմարդ չէ, այլ անգոր, սպոր, երերուն արարած: Ռասկոլնիկովը գիտակցում է իր բացարձակ անգորությունը, իր ոչնչությունը: Իր ազատության և ուժի հնարավորությունների փորձությունը հանգեցնում է սարսափելի արդյունքների: Ռասկոլնիկովը ողորմելի ու չարանենգ պառավի հեղ ղեկավարում է ինքն իրեն: Ոճիրից հեղու, որն իսկական փորձարկում էր, նա կորցնում է իր ազատությունը և ճգմվում իր անգորությունից: Նա այլևս չունի հպարտ գիտակցություն: Նա հասկանում է, որ հեշտ է մարդ սպանելը, որ այդ փորձարկումն այդքան էլ դժվար չէ, բայց նաև, որ դա չի փախնում ուժ, որ դա գրկում է մարդուն հոգևոր ուժից: Ոչ մի «մեծ», «անսովոր», իր նշանակությամբ համաշխարհային բան չարձանագրվեց նրանից, որ Ռասկոլնիկովը սպանեց վաշխառուին. նա ճնշվեց Կեռի ունեցածի ոչնչությունից: Հավիտենական օրենքն իր իրավունքի մեջ մտավ, և նա վերջինիս իշխանության փակ ընկավ: Հիսուս Քրիստոսը չեղավ Օրենքը խախտելու, այլ լրացնելու: Եվ ազատությունը, որը Նոր Ուխտն է բերում իր հեղ, չի ըմբոստանում Հին Ուխտի դեմ, այլ ընդամենը ավելի բարձր աշխարհ է բացում: Եվ Ռասկոլնիկովը պետք է ընկնի հինկականության անխախտ օրենքի ներգործության փակ: Այդպես չեն վարվել նրանք, ովքեր իրոք մեծ և հանճարեղ են եղել, մեծ գործեր կատարել համայն մարդկության համար: Նրանք իրենց չեն համարել գերմարդ, ում ամեն ինչ թույլատրելի է, նրանք անձնագոհաբար ծառայել են գերմարդկայինին և միայն այդ պատճառով են կարողացել շատ փայլուն մարդկայինին: Ռասկոլնիկովն ամենից առաջ երկարված, ռեֆլեկտիվացված մարդ է, նրա ազատությունն արդեն պարզված է ներքին հիվանդությամբ: Այդպիսին չեն իսկական մեծ մարդիկ, նրանց մեջ ամբողջականություն կա: Դոստոևսկին մերկացնում է դեպի գերմարդը հավակնության կեղծիքը: Պարզվում է, որ գերմարդու կեղծ գաղափարը կործանում է մարդուն, որ անսահման ուժի հանդեպ հավակնությունն ի հայտ է բերում մարդու թուլությունն ու փկարությունը: Բոլոր այդ ժամանակակից ձգտումները դեպի գերմարդկային ուժը ոչինչ են և թշվառ, դրանք ավարտվում են մարդու՝ անմարդկային թուլությամբ անկումով: Եվ բացահայտվում է, որ հավիտենական է բարոյական ու կրոնական խղճի բնությունը: Խղճի փանջանքը մերկացնում է ոչ միայն ոճիրը, այլև մարդու փկարությունը ուժի հանդեպ ունեցած իր կեղծ հավակնության մեջ: Ռասկոլնիկովի խղճի փանջանքը ոչ միայն բացահայտում է, որ նա անցել է թույլ տրվածի սահմանները, այլև մերկացնում է նրա թուլությունն ու ոչնչությունը:

Ռասկոլնիկովի թեման արդեն հումանիզմի ճգնաժամն է ցուցանում. վերջ հումանիստական բարոյականությանը, ինքնահաստատման պարզառով մարդու անկմանը: Գերմարդու և գերմարդկության, մարդու բարձր բարոյականության մասին երազի ծնունդը ցույց է տալիս, որ հումանիզմը սպառվել-վերջացել է: Ռասկոլնիկովի համար այլևս գոյություն չունի հումանիստություն. նրա վերաբերմունքը մերձավորի հանդեպ դաժան է և անողորմ: Մարդը՝ ապրող, որոշակիորեն փառապաղ մարդկային էակը, պետք է զոհաբերվի գերմարդկային «գաղափարին»: Հանուն «հեռավորի», անմարդկային «հեռավորի»՝ ըստ անհրաժեշտության ցանկացած ձևով կարելի է վարվել «մերձավորի» հետ, մարդու հետ: Դոստոևսկին անձամբ դավանում է «մերձավորի» հանդեպ սիրո կրոնը և մերկացնում սիրո կրոնի կեղծիքը «հեռավորի», անմարդկային, գերմարդկային հանդեպ: Կա «հեռավոր», որը պարզվիրեց սիրել «մերձավորին»: Դա Աստված է: Սակայն Աստծու գաղափարը միակ գերմարդկային գաղափարն է, որը չի կործանում մարդուն, չի վերածում նրան հասարակ միջոցի կամ գործիքի: Աստված հայտնում է Իրեն Իր Որդու միջոցով: Նրա Որդին կարար-յալ Աստված և կարարյալ մարդ է, Աստվածամարդ, Ում մեջ կարարելապես միավորված են աստվածայինն ու մարդկայինը: Ցանկացած այլ գերմարդկային գաղափար կործանում է մարդուն, վերածում նրան միջոցի և գործիքի: Մարդ-աստծու գաղափարն իր հետ մարդու մահն է բերում: Դա կարելի է փեսնել Նիցցեի օրինակով: Նմանապես մահացու է մարդկության համար Մարքսի ոչ մարդկային համայնական գաղափարը՝ սոցիալիզմի կրոնի մեջ: Դոստոևսկին ուսումնասիրում է մարդու՝ մարդաստվածության գաղափարով մոլագարության ճակատագրական հետևանքներն իր փորձեր ձևերի մեջ՝ անհատական և համայնական: Այստեղ մարդկության թագավորությունն ավարտվում է, այստեղ այլևս չեն խնայի մարդուն: Մարդկայնությունը դեռևս արքայացույցն էր մարդու մասին գոյություն ունեցող քրիստոնեական ճշմարտության: Այդ ճշմարտության վերջնական փոփոխումը չեղյալ է համարում հումանիստական վերաբերմունքը մարդու հանդեպ: Հանուն գերմարդու փառքի, հանուն գալիք երջանկության, հեռավոր մարդկության, հանուն համաշխարհային հեղափոխության, հանուն մեկի անսահման ազատության կամ բոլորի անսահման հավասարության կարելի է փանջել կամ մահացնել ցանկացած մարդու, մարդկային ցանկացած քանակություն, ցանկացած մարդու վերածել հասարակ միջոցի՝ հանուն մեծ «գաղափարի», մեծ նպատակի: Ամեն ինչ թույլատրելի է հանուն գերմարդու (ծայրահեղ ինդիվիդուալիզմ), անսահման ազատության կամ էլ հանուն մարդկության (ծայրահեղ կոլեկտիվիզմ) անսահման հավասարության: Մարդկային ինքնակամությանն իրավունք է տրված ըստ իրեն արժևորելու մարդկանց կյանքը և փնտրիներու այն: Ըստ այսմ Աստծուն չի պարկանում մարդկային կյանքը, և Աստծուն չի պարկանում մարդկանց վերջին դատաստանը: Դա իր վրա է վերցնում իրեն գերմարդկային «գաղափարի» փեր երևակայող մարդը: Եվ նրա դատաստանն անողորմ է, անաստված և անմարդկային: Մարդկային այդ կամայականության ճակատագրական ճանապարհները Դոստոևսկին ուսումնասիրում է անհատական ու համայնական ձևերով և մինչև խորքերը մերկացնում դրանց գայթակղիչ կեղծիքը:

Ռասկոլնիկովն այդպիսի կեղծ գաղափարներից բռնված մեկն է: Նա ինքն իր կամայականությամբ և քմահաճությամբ է լուծում այն հարցը, թե կարելի է արդյոք հանուն սեփական «գաղափարի» սպանել մարդկանցից վերջինին: Բայց այդ հարցի լուծումը մարդուն չի պարկանում, այլ Աստծուն: Աստված միակ վսեմ «գաղափարն» է: Եվ նա, ով այդ հարցի լուծման պարագայում չի խռնարհվում վսեմ գաղափարի առջև, կործանում է մերձավորներին և իրեն: Դրանում է «Ոճիրի և պարիժ»-ի իմաստը: Մարդկային կամայականությունը ոճիրի փանող ուղիները Դոստոևսկին շարունակաբար և ավելի խորությամբ «Դևերի» մեջ է ուսումնասիրում: Այնպիսի բացահայտված են մոլագարության ճակատագրական հետևանքները և անաստվածյան ինդիվիդուալիստական և անաստվածյան համայնական գաղափարները: Պյոտր Վերխովենսկին կեղծ գաղափարի բռնվածությունից կորցնում է մարդկային պարկերը: Նրա մեջ մարդու կործանումը, Ռասկոլնիկովի համեմատությամբ, շարք հեռու է գնում: Պյոտր Վերխովենսկին ամեն ինչի ընդունակ է, նա զարնում է, որ հանուն իր «գաղափարի» ամեն ինչ թույլատրելի է: Նրա համար այլևս գոյություն չունի մարդը, և ինքն այլևս մարդ չէ: Մենք արդեն մարդկային թագավորությունից դուրս ենք գալիս ինչ-որ սահմանից, անմարդկային փարեբրի մեջ: Նեղափոխական սոցիալիզմի մոլագարությունը, վերջնական արդյունքում, անաստվածյան գաղափարից անմարդկայնության է փանում: Տեղի է ունենում մարդկային բնության բարոյական ապուշացում, կորչում է չարի ու բարու ամեն փեսակ չափանիշ: Այդպես և սպանությամբ հագեցած սահմանեցուցիչ մթնոլորտ է ձևավորվում: Շարժվի սպանությունը ցնցիչ փափկություն է ստեղծում: «Դևերում» բացահայտվող պարկերի մեջ ինչ-որ կանխագուշակություն, մարգարեություն կա: Դոստոևսկին առաջինը ճանաչեց հայրնի գաղափարների անխուսափելի հետևանքները: Նա ավելի խորությամբ էր փեսնում, քան Վ. Մոլոյովը, ով սրախոսեց ռուսական նիհիլիստների հասցեին՝ նրանց վերագրելով հետևյալ բանաձևը. «Մարդն առաջացել է կապիկից, այդ պարճառով պիտի սիրենք միմյանց»: Ո՛չ, եթե մարդն Աստծու պարկերն ու նմանությունը չէ, այլ կապիկինը, միմյանց չեն սիրի, այլ կոչնչացնեն, ամեն փեսակ սպանություն և դաժանություն թույլ կտան իրենց: Այդ դեպքում ամեն ինչ թույլատրելի է: Դոստոևսկին նրանց «գաղափարի», վերջնական նպատակի, որը սկզբում վսեմ ու զայթակղիչ էր ներկայանում, վաթասերումն ու սնանկությունն է ցույց տալիս: «Գաղափարը» ինքնին այլանդակ է, անիմաստ ու անմարդկային, նրանում պզտությունն անսահման բռնափրության է անցնում, հավասարությունը՝ սարսափելի անհավասարության, մարդու աստվածացումը՝ մարդկային բնության ոչնչացման: Վ. Պ. Վերխովենսկու՝ ամենաայլանդակ կերպարներից մեկի մարդկային խիղճը, որը դեռևս Ռասկոլնիկովի մոտ կար, արդեն կաթարեղապես կործանված է: Նա այլևս ի վիճակի չէ քավության, դիվանարությունը չափազանց հեռու է գնացել: Այդ պարճառով նա Դոստոևսկու այն կերպարների թվին է պարկանում, որոնք չունեն հետագա մարդկային ճակատագիր, որոնք մարդկային թագավորությունից ընկնում են անգոյության մեջ: Նա ծղոտ է: Այդպիսիք են Սվիդրիգայլովը, Ֆյոդոր Պավլովիչ Կարամազովը, Սմերդյակովը՝ հավիտենական ամուսինը: Մինչդեռ Ռասկոլնիկովը,

Սրավորոգիներ, Կիրիլովը, Վերսիլովը, Իվան Կարամազովը ունեն ապագա. թեկուզև էմպիրիկներն նրանք կործանվել են, նրանք դեռևս ունեն մարդկային ճակատագիր:

Դոստոևսկին ուսումնասիրում և բացահայտում է խղճի փանջանքն ու զոջումը այնպիսի խորության մեջ, որում դրանք մինչ այդ փեսանելի չէին. նա հայտնաբերում է ոճիրի փանող կամքը մարդու ամենախոր շերտերում, մարդու գաղտնի խորհրդածություններում: Խղճի փանջանքն այրում է մարդկային հոգին նաև այն ժամանակ, երբ մարդը որևէ փեսանելի ոճիր չի կատարել: Մարդը զոջում է, մերկացնում իրեն, թեպետ ոճիրի փանող կամքը որևէ գործողություն չի ձեռնարկել: Ոչ միայն պետական օրենքը, այլև հասարակական կարծիքի բարոյական դատաստանը չի հասնում մարդկային ոճրագործության ամենախոր կեպին: Մարդն ինքն իր մասին ավելի սարսափելի բաներ գիտի և՛ իրեն ավելի խիստ պարփոճների է արժանի համարում: Մարդկային խիղճն ավելի անողորմ է, քան պետության սառը օրենքը, այն ավելին է պահանջում մարդուց: Մենք մեր մերձավորներին միայն այն ժամանակ չենք սպանում, երբ վերջ ենք փախ նրանց ֆիզիկական կյանքին հրազենով կամ սառը զենքով: Ոչ միշտ մարդկային գիտակցությանը հասնող գաղտնի խորհրդածումը՝ ուղղված մեր մերձավորի գոյության ժխտմանը, արդեն իսկ սպանություն է հոգում, և մարդը պարասխանապարտ է դրա համար: Ցանկացած արելություն արդեն իսկ սպանություն է: Եվ մենք բոլորս մարդասպաններ ու ոճրագործներ ենք, թեկուզև պետական օրենքն ու հասարակական կարծիքն այդ վերաբերմունքի մեջ մեզ համարել են անբասիր և անարժան որևիցե պարժի: Բայց որքան մահացու հոսանքներ ենք բաց թողնում մենք մեր հոգու խորքից, ենթագիտակցականի ոլորտից, որքան հաճախ է մեր կամքն ուղղված մեր մերձավորների կյանքի սպորացմանն ու ոչնչացմանը: Մեզանից շատերն իրենց հոգու գաղտնարաններում մահ են ցանկացել իրենց մերձավորներին: Ոճիրը սկսվում է այդ գաղտնի խորհրդածություններով ու ցանկություններով: Եվ Դոստոևսկին արատավոր կերպով խորասուզվում է և խիստ նրբացնում խղճի աշխարանքը, որը մերկացնում է ամեն փեսակ պետական և մարդկային դատաստանից խուսափող ոճիրը: Իվան Կարամազովը չի սպանել իր հորը՝ Ֆյոդոր Պավլովիչին: Նրան սպանել է Սմերդյակովը: Սակայն Իվան Կարամազովը փանջում է իրեն հայրասպանության ոճիրի համար, խղճի փանջանքը նրան խելագարության է հասցնում: Նա հասնում է անհարակաճության երկաթման ամենավերջին սահմանին: Ներքին չարը հայտնվում է նրան իբրև նրա մեկ ուրիշ «ես» և փանջում է: Իր գաղտնի խորհրդածություններում, ենթագիտակցական ոլորտում, Իվանը ցանկացել է իր հոր՝ Ֆյոդոր Պավլովիչի՝ վատ ու այլանդակ մարդու մահը: Չէ՞ որ նա ամբողջ ժամանակ խոսում էր այն մասին, որ ամեն ինչ «թույլատրելի» է: Նա գայթակղեց Սմերդյակովին, պաշտպանեց նրա ոճրագործ կամքը, ամրապնդեց այն: Նա հայրասպանության հոգևոր մեղավորն է, Սմերդյակովն իր երկրորդ, սպոր «եսն» է: Ո՛չ պետական, ո՛չ հասարակական կարծիքի դատաստանը ոչնչում չի կասկածում և չի մեղադրում Իվանին, չի հասնում այդ խորությանը: Բայց ինքն անձամբ ապրում է խղճի փանջանքը, որից դժոխքի կրակներում այրվում է նրա հոգին, մթագնում միտքը: Կեղծ, անասովածյան «գաղափարները» հասցրին նրան հայրա-

սպանությունն արդարացնող գաղտնի խորհրդածումների: Եվ եթե նա մարդ է, որը կարող է դեռևս իր ճակատագիրն ունենալ, ուրեմն պետք է անցնի այրող ապաշխարության միջով, խելագարության միջով: Չէ՞ որ Միլտյա Կարամազովն էլ չէր սպանել իր հորը և զոհն էր դարձել մարդկային անարդար դատաստանի: Բայց նա ասել էր. «Ինչո՞ւ է ապրում այդպիսի մարդը»: Եվ դրանով նա հայրասպանություն կապարեց իր հոգու խորքում: Սառը օրենքի անարդար ու ոչ արժանի պարիժն ինքն ընդունում է իբրև հաբուցում իր մեղքի: «Կարամազով եղբայրներ»-ի հայրասպանության ողջ հոգեբանությունը շար խոր, գաղտնի խորհրդաբանական իմաստ ունի: Մարդու անանսովածյան ինքնակամության ճանապարհը պիտի հայրասպանության փառնի, հայրության ժխտման: Չէ՞ որ հեղափոխությունը միշտ էլ հայրասպանություն է: Իվան Կարամազովի և նրա մյուս՝ սպոր «եսի»՝ Սմերդյակովի միջև եղող հարաբերությունների պարկերումը Դոստոևսկու ամենահանճարեղ էջերից է: Ինքնակամության ճանապարհը՝ գերմարդկայինի առջև երկյուղածությունը մերժող ուղին, պետք է հանգեցնի նրան, որ Սմերդյակովի կերպարը բարձրանա: Սմերդյակովը հենց մարդուն դարանակալող սարսափելի պարիժն է: Սմերդյակովի սարսափելի, այլանդակ ծաղրանկարը կանգնած է մարդաստվածության փանող այդ ձգվումների վերջում: Սմերդյակովը կհաղթի այդ ճանապարհին: Իսկ Իվանը պետք է խելագարվի: Գաղտնի խորհրդածություններում ոճիրի նման մերկացումը, թեև դա ընդամենը թողություն էր, մենք տեսնում ենք Սրավոդգինի կնոջ՝ Խրոմոնոժկայի՝ մահվան հանդեպ ունեցած վերաբերմունքի մեջ: Ֆեդկա Կապորժնիկը մեղավոր է Խրոմոնոժկայի մահվան համար, իրեն Սրավոդգինից գայթակղված և իբրև նրա գործակալն է համարում: Սրավոդգինը նույնպես զգում է իր մեղքը: Ահա թե ինչ խորության մեջ է դնում Դոստոևսկին չարիքի ու ոճիրի խնդիրը:

«Առանց «գերագույն գաղափարի» չի կարող գոյարևել ո՛չ մարդը, ո՛չ ազգը: Իսկ գերագույն գաղափարը երկրի վրա ընդամենը մեկն է, և հատկապես՝ գաղափարը մարդկային հոգու անմահության մասին, քանզի կյանքի մյուս բոլոր «գերագույն գաղափարները» միմիայն նրանից են բխում»: «Անմահության մասին գաղափարի կորստի դեպքում ինքնասպանությունը կապարյալ և անխուսափելի անհրաժեշտություն է իր մակարդակով անասունների համեմատությամբ մի փոքր բարձրացած յուրաքանչյուր մարդու համար»: «Անմահության մասին գաղափարն ինքնին կյանք է, նա կենդանի կյանքն է, վերջնական բանաձևն ու գլխավոր աղբյուրը ճշմարտության և ճշմարիտ գիտակցություն՝ մարդկության համար»: Այդպես է գրում Դոստոևսկին անմահության մասին «Գրողի օրագրում»: Նրա կենսորոնական միտքն այն է, որ եթե չկա անմահություն, ուրեմն ամեն ինչ թույլատրելի է: Նրա համար չարիքի ու ոճիրի խնդիրը կապված է անմահության խնդրի հետ: Դոստոևսկու միտքը չի նշանակում, որ նա ունեցել է չարի ու ոճիրի խնդրի փարթականորոն պարզեցված և գործնական հարցադրում: Նա չի ցանկանում դրանով ասել, որ չարի և ոճիրի համար մարդը հավիտենական կյանքում պիտի պարտվի, իսկ բարու համար՝ վարձատրվի: Այդպիսի պարզունակ երկնային օգտապաշտությունը օտար է նրան: Դոստոևսկին կամենում է ասել, որ ցանկացած մարդ և նրա կյանքը միայն այն դեպքում բացար-

ձակ նշանակություն ունեն, եթե նա անմահ էակ է, և չի թույլատրվում նրա հետ վերաբերվել իբրև միջոցի հետ՝ ինչ-որ գաղափարների կամ հետաքրքրությունների համար: Մարդու անմահության ժխտումը նրա համար հավասարագոր է մարդու ժխտմանը: Մարդը կամ հավիտենական ճակատագիր ունեցող անմահ հոգի է, կամ անցողիկ էմպիրիկ ֆենոմեն, բնական և սոցիալական միջավայրի պասիվ արդյունք: Բայց երկրորդ դեպքում մարդը չունի բացարձակ արժեք: Գոյություն չունեն չարիք և ոճիր: Դոստոևսկին պաշտպանում է մարդու անմահ հոգին: Անմահ հոգին, որը միևնույն ժամանակ նշանակում է նաև ազատ հոգի, ունի հավիտենական, բացարձակ արժեք: Սակայն նաև պարասխանաբան հոգի է: Ներքին չարի գոյության և ոճիրի համար պարասխանաբանության ընդունումը ցույց է տալիս մարդկային անհատականության իրական կեցության ընդունումը: Զարը կապված է անհատական կեցության հետ, մարդկային եսասիրության հետ: Բայց անհատական կեցությունը անմահ կեցություն է: Անմահ անհատական կեցության կործանումը չարիք է. անմահ անհատական կեցության հաստատումը՝ բարիք: Անմահության ժխտումը ժխտումն է այն իրողության, որ գոյություն ունեն չարն ու բարին: Ամեն ինչ թույլատրելի է, եթե մարդն անմահ և ազատ անհատական կեցություն չէ: Այդ ժամանակ մարդը չունի բացարձակ արժեք: Այդ դեպքում մարդը պարասխանաբան չէ չարի համար: Դոստոևսկու բարոյական աշխարհընկալման կենտրոնում կանգնած է ցանկացած մարդկային էակի բացարձակ նշանակության ընդունումը: Մարդկանցից ամենավերջինի կյանքն ու ճակատագիրը բացարձակ նշանակություն ունեն հավիտենության համար: Դա հավիտենական կյանք է և հավիտենական ճակատագիր: Եվ այդ պարճառով չի կարելի առանց պարզի ճզմել որևիցե մարդկային էակի: Յուրաքանչյուր մարդկային էակի մեջ պետք է հարգել Աստծու պարկերն ու նմանությունը: Անգամ ամենաընկած մարդկային էակը պահպանում է Աստծու պարկերն ու նմանությունը: Մրանում է Դոստոևսկու բարոյական պաթոսը: Ոչ միայն «հեռավոր» գերագույն «գաղափար», ոչ միայն «արքայատոմար» մարդիկ, ինչպես Ռասկոլնիկովը, Սպարկոզինը, Իվան Կարամազովը, բացարձակ նշանակություն ունեն, այլև «մերձավորը»: Մարմնադուր, Լեբյադկինը, Սնիգիրյովը կամ զգվելի պառավ վաշխառուն նույնպես բացարձակ նշանակություն ունեն: Մարդը, որը սպանում է մեկ ուրիշ մարդու, ինքն իրեն է սպանում, անմահությունն ու հավիտենությունն է ժխտում իր և ուրիշի մեջ: Այսպիսին է Դոստոևսկու բարոյական դիալեկտիկան, անժխտելի և քրիստոնեական: Պարզի օգտապաշտական վախը չէ, որ պետք է եր պահի ոճրից և սպանությունից, այլ մարդու սեփական անմահ բնությունը, որը ոճիրով և սպանությամբ ժխտվում է: Մարդկային խիղճն այդ անմահ բնության արքայադատությունն է:

Դոստոևսկին երկակի վերաբերմունք ունի տառապանքի հանդեպ: Եվ այդ երկակիությունը՝ առաջին հայացքից անհասկանալի, արդարացնում է հակադիր արձագանքները Դոստոևսկու՝ իբրև ամենակարեկից և ամենադաժան գրողի մասին: Դոստոևսկու սրբեղծագործությունը անսահման կարեկցանքով է համակված մարդու հանդեպ: Դոստոևսկին խղճահարություն և կարեկցանք է ուսուցանում: Դրանում չկա նրան հավասար մեկը: Ոչ ոք այդքան խոցված չէր մարդկային անվերջանալի

փառապանքից: Դոստոևսկու սիրտը միշտ արյունահոսում էր: Նրան փրկած էր ճանաչել փաժանավայրը, ապրել փաժանակիրների մեջ, և նա ամբողջ կյանքում մարդու համար միջնորդեց Աստծու առջև: Ամենո՞ր երեխաների փառապանքն ամենից շատ նրա խիղճն էին խոցում ու ցավեցնում: Եվ երեխայի արցունքի արդարացումը նրա համար թեոդիցիայի հնարավորություն դարձավ: Նա խորությամբ հասկացավ ըմբոսությունն ընդդեմ աշխարհակարգի՝ գնված սարսափելի փառապանքների գնով, փանջված անմեղ երեխաների արցունքով: Նա ամբողջովին ելնում էր անսահման կարեկցանքից: Եվ Այոշայի շուրթերով նա պարասխանում է Իվանի հարցին, թե արդո՞ք կհամաձայներ «կառուցել մարդկային ճակատագրի շենքը՝ նպարակ ունենալով վերջում երջանկացնելու մարդկանց, ի վերջո խաղաղություն և հանգիստ պալու նրանց», եթե «դրա համար անհրաժեշտորեն և անխուսափելիորեն պետք է լիներ փանջել թեկուզ մի հափիկ պսպիկ արարածի, ասենք հենց այն մանկիկին, որն իր փոքրիկ բռնացքով կտրծքն էր ծնում, և նրա չհաբուցված արցունքների վրա հիմնել այդ շենքը»: «Ոչ, չէի համաձայնի»: Եվ ամբողջ կյանքում Դոստոևսկին հարցրել է, ինչպես Միսյայի երազում. «Այդ ինչո՞ւ են փրկման կանգնել մայրերը, ինչո՞ւ են մարդիկ խեղճ, ինչո՞ւ է երեխան խեղճ, ինչո՞ւ է փափաքում մերկ, ինչո՞ւ նրանք չեն գրկախառնվում, չեն համբուրվում, ինչո՞ւ ուրախ երգեր չեն երգում, ինչո՞ւ են այդպես սևացել նրանք սև դժբախտությունից, ինչո՞ւ չեն կերակրում երեխային»: Բայց Դոստոևսկին ամենաքիչը կարող է անվանվել զգացմունքային, շողում և թուլացնող հումանիստ: Նա ոչ միայն կարեկցանք էր քարոզում, այլ նաև փառապանք: Նա փառապանքի կոչ է անում և հավատում է փառապանքի քավող ուժին: Մարդը պարասխանաբար էակ է: Եվ մարդու փառապանքն անմեղ չէ: Տառապանքը չարի հետ է կապված, իսկ չարը՝ ազատության: Այդ պարճառով է ազատությունը փառապանքի փանում: Ազատության ճանապարհը փառապանքի ճանապարհն է: Եվ միշտ մարդուն փառապանքից ազատելու գայթակղություն կա՝ նրան ազատությունից զրկող: Դոստոևսկին ազատության ջարագովն է: Այդ պարճառով նա մարդուն առաջարկում է ընդունել փառապանքն իբրև դրա անկասելի հետևանք: Դոստոևսկու դաժանությունը կապված է այդ ազատության ամբողջական ընդունման հետ: Իրավամբ Դոստոևսկու համար են պարշաճում Մեծ Հավատաբանիչի խոսքերը. «Դու ընկրեցիր ամենայն ինչ, որ արարեցիր, ամենը ծավալվեց և անորոշ, ամենայն ինչ, որ վեր է մարդկանց ուժերից, ուստի և այնպես վարվեցիր, կարծես բոլորովին չէիր սիրում նրանց»: Այդ «արարակարգը, ամենը ծավալվեց ու անորոշը» կապված է մարդու իռացիոնալ ազատության հետ: Տառապանքների մեջ Դոստոևսկին տեսնում է մարդու գերագույն արժանապարկության նշանը, ազատ էակի նշանը: Տառապանքը չարիքի հետևանք է: Սակայն փառապանքի մեջ է այրվում չարիքը: Իր երկերում Դոստոևսկին մարդուն ուղեկցում է քավարանի և դժոխքի միջով: Նա հասցնում է նրան դրախտի նախամուտքին: Բայց դրախտը չի բացվում այն ուժով, ինչ՞ դժոխքը:

Ազատության ճանապարհը մարդուն հասցրեց չարի ճանապարհին: Չարի ճանապարհը երկարում է մարդուն: Դոստոևսկին երկարումը պարկեցնելու հանճարեղ

վարպետը է: Նա հեղինակ է իրական գյուտերի, որոնք շքմեցնում են հոգեբաններին և հոգեբույժներին: Մեծ արվեստագետին բացահայտվել էր ավելին, քան գիտնականներին: Անսահման և դադարակ ազատությունը ինքնակամությանն անցնող ազատություն է, շնորհով չորսված և անաստվածյան ազատությունը չի կարող իրականացնել ընտրության ակտը, այն դեպի հակադիր կողմեր է ձգվում: Այդ պատճառով երկարվում է մարդը, նրա մեջ երկու «ես»-եր են ձևավորվում, անհատականությունը պառակտվում է: Այդպիսի երկարված, պառակտված մարդիկ են Դոստոևսկու բոլոր հերոսները՝ և՛ Ռասկոլնիկովը, և՛ Մարվարդինը, և՛ Վերսիլովը, և՛ Իվան Կարամազովը: Նրանք կորցրել են անհատականության ամբողջությունը, նրանք կարծես թե երկակի կյանք են վարում: Երկարման սահմանում պետք է առանձնանա և անձնավորվի մարդու երկրորդ «ես»-ը, նրա ներքին չարը՝ իբրև սադանա: Երկարման այդ սահմանը հանճարեղ ուժով բացահայտված է Դոստոևսկու կողմից Իվան Կարամազովի գառանցանքում, սադանայի հետ նրա զրույցում: Իվանն ասում է սադանային. «Դու մարմնացնում ես իմ սեփական անձը, բայց միայն մեկ կողմն իմ անձի... Իմ մարքերն ու զգացմունքները, բայց ամենագլխի ու հիմար մարքերը»: «Դու իմ եսն ես, իմ սեփական եսը, միայն թե ուրիշ մոտթով»: «Դու առանձին գոյություն չունես, դու իմ եսն ես, դու իմ անձն ես, ուրիշ ոչինչ: Անպետք մի բան ես դու, իմ ցնորքն ես»: Սադանան Դոստոևսկու համար այլևս «կարմիր փայլաբակման մեջ կրակե թևերով շառաչելով ու փայլելով» հայտնվող գայթակղիչ ու հրապուրիչ դևը չէ: Նա մոխրագույն ու գոնեիկ ջենտլմեն է՝ սպասավորի հոգով, որը տենչում է մարմնավորվել «վաճառականի յոթփթանոց կնոջ» մեջ: Նա մարդուն դարանակալող անգոյության ոգին է: Չարի վերջին սահմանը՝ ճղճիմություն, ոչնչություն և անգոյություն: Չարը Իվան Կարամազովի մեջ սմերդյակովյան սկիզբ ունի: Առողջ դատողությունը խանգարեց սադանային ընդունելու Քրիստոսին և աղաղակելու «Օվսաննա»: Իվան Կարամազովի «Էվկլիդյան մարածողությունը» շարք հարազատ է այդ առողջ դատողությանը: «Էվկլիդյան մարածողության» փաստարկները հենց սադանայի փաստարկներին համանման փաստարկներ են: Այդ սադանան ներկա է Դոստոևսկու բոլոր երկարված կերպարների մեջ, թեև նրանց մեջ ավելի քիչ է արտահայտվել, քան Իվանի: Երկարված մարդու երկրորդ «ես»-ը անգոյության ոգին է, նրա անհատականության կեցության կործանումը: Այդ երկրորդ «ես»-ի մեջ է բացահայտվում դադարակ, անբովանդակ ազատությունը, անգոյության ազատությունը: «Մոդոմական» իդեալը «կյանքի ցնորք» է, անգոյության գայթակղություն: Եվ կարարյալ ցնորքի է վերածվում Սվիդրիգայլովը՝ վերջնականապես տրվելով սոդոմական իդեալին: Նա իբրև անհատականություն այլևս գոյություն չունի: Մերկացվում է չարի իմանենք ոչնչությունը: Երկարվածությունից փրկությունը միայն երկրորդ՝ շնորհական ազատության մեջ է, ճշմարտության մեջ, Քրիստոսի մեջ եղող ազատության: Որպեսզի վերջ գտնի երկարումը և չքվի սադանայի ցնորքը, պետք է վերջնական ընտրություն կատարել, իրական կեցության ընտրություն: Դոստոևսկու սրբեղծագործության մեջ սերը նույնպես երկարման միջով է անցնում: Նրանում էլ է մինևույն սկիզբը բացահայտվում: